

Dombrovski Áron

Russell névtézisének ismeretelméleti motivációi A *filozófia alapproblémáiban*

Már több, mint száz éve annak, hogy megjelent Russell leghíresebb tanulmánya, „A denotálásról”¹ címmel. Russell ebben fejt ki *leíráselméletét*, amely szerint a határozott leírásokat tartalmazó állítások valójában nem referálnak semmire, logikai szerkezetük elemzése után ugyanis kvantifikált általános kijelentések konjunkcióiként írhatók fel. Egy későbbi lépésben Russell a módszert kiterjeszti a tulajdonnevekre is, ez az ún. *névtézis*, amely szerint a tulajdonnevek valójában álcázott leírások. A nyelvfilozófia nézőpontjából Russell egyértelműen azért dolgozta ki ezeket az elméleteket, hogy megoldást nyújtson a szinguláris terminusokkal kapcsolatos legnagyobb talányokra.

Jelen dolgozat célja az, hogy rámutasson arra, hogy Russell fenti nyelvfilozófiai megfontolásai nemcsak bizonyos technikai problémák megoldására voltak alkalmasak, hanem felfoghatók *A filozófia alapproblémáiban*² kifejtett ismeretelméleti keret következményeiként is.³ Ehhez az 1. részben bevezetem Russell alapvetését, miszerint biztos tudásunk csak saját érzetadatainkról lehet. A 2. részben ismertetem a *tudás ismeretség révén* és a *tudás leírás révén* distinkciót.⁴ A 3. részben pedig igyekszem kihangsúlyozni a kapcsolódási pontokat Russell ismeretelmélete és nyelvfilozófiája közt. A dolgozatot végül egy rövid összefoglaló zárja.

1. Russell fenomenalista alapvetése

A russelli ismeretelmélet kiindulópontja a *jelenség* és *valóság* megkülönböztetése: a való világ tárgyai nem adódnak számunkra közvetlenül.⁵ Amikor megfigyelem például az előttem lévő asztalt, akkor tapasztalom bizonyos tulajdonságait, formáját, színét, textúráját és akár hangját is. Ezek a tulajdonságok viszont nem lehetnek az asztal sajátjai, mert egy másik megfigyelő ugyanennek az asztalnak másféle színeloszlását látná, sőt még mi magunk is, ha mondjuk elmozdulnánk vagy megváltoznának a fényviszonyok. Nem tudnánk tehát megnevezni egy olyan színt, ami az asztalé, és ez nemcsak a színére igaz, hanem valamennyi tulajdonságára is. „Eképpen világossá válik, hogy a valóságos asztal, ha van ilyen, nem ugyanaz, mint az az asztal, amelyet látás, hallás vagy tapintás útján közvetlenül tapasztalunk. Ezért ha valóságos asztal létezik, az nem olyasmi, amit *közvetlenül* ismerünk meg, hanem csak úgy gondolható el, mint amire következtetünk abból, amit közvetlenül ismerünk meg.”⁶

Azt az asztalt, amelyet a tapasztalat révén közvetlenül meg tudunk ismerni, a jelenségek közé sorolhatjuk, ezek Russell szerint *érzetadatokból* épülnek fel.⁷ Érzetadatok a számunkra adódó színek, hangok, keménységek, ízek és ehhez hasonlóak, melyeknek lényeges tulajdonságuk, hogy természetüket tekintve mentálisak. Még fontosabb az, hogy egyedül az érzetadatokról van biztos tudásunk, amelyet nem lehet megkérdőjelezni: kételkedhetek abban, hogy előttem tényleg van-e asztal, abban viszont nem nagyon lenne értelme kételkedni, hogy *számomra úgy tűnik*, hogy van előttem egy asztal.

A „valóságos” tárgyakat, amelyek ki van téve a kételynek, Russell *fizikai tárgyak*nak nevezi, a fizikai tárgyak összességét pedig *anyag*nak.⁸ Ezek az elnevezések véleményem szerint félrevezetőek, ezért érdemes explicitté tenni, hogy miről is van szó. Russell „fizikai tárgy” alatt itt valójában nem olyan tárgyakat ért, amelyek

¹ RUSSELL 2005.

² RUSSELL 1996.

³ Érdemes emellett megemlíteni HUORANSZKI 2005 cikkét, aki amellett érvel, hogy Russell leíráselmélete és realista metafizikája közt szoros kapcsolat áll fenn, mert vállalkozása hasonlóságokat mutat jelen tanulmány célkitűzéseivel.

⁴ Russell egyébként különálló tanulmányt is szentelt ennek a különbségtevésnek, lásd: RUSSELL 1976.

⁵ RUSSELL 1996: 15–25. Ez a megkülönböztetés természetesen nem Russell sajátja, igen hosszú filozófiai múltra tekinthet vissza.

⁶ RUSSELL 1996. 20. Kiemelés az eredetiben.

⁷ Vö. RUSSELL 1996. 20. Az eredeti fordításban „érzéki adat” szerepel, újabban azonban inkább az „érzetadat” kifejezést használják, így én is ehhez igazodom.

⁸ RUSSELL 1996. 20.

ténylegesen fizikai természetűek, vagyis atomokból felépülő, kiterjedt testeket. A „fizikai tárgy” itteni definíciója: megfigyelőtől függetlenül (objektíve) létező tárgyak.⁹

Russell később el is köteleződik a megfigyelőtől független valóság létezése mellett, pragmatista jellegű érvelésének lényege, hogy így egyszerűbb magyarázatokat adhatunk a tapasztalatainkra vonatkozóan.¹⁰ Ami azonban számunkra ismeretelméleti szempontból fontos, az az, hogy az objektíve létező tárgyakat nem közvetlenül ismerjük meg, szemben az érzetadatokkal, ahogy azt már fentebb láthattuk. Ez a különbség elvezet bennünket megismerésünk kétféle módjához.

2. Tudás ismeretség révén és tudás leírás révén

Először érdemes különbséget tenni a „tudni” [know] ige kétféle jelentése között. Az első jelentésben a „tudni” igét ítéletekre, hitekre, meggyőződésekre vonatkoztatjuk, mint amikor tudjuk azt, hogy ez és ez a helyzet. Azt is mondhatnánk, hogy a kifejezés ezen interpretációjában a „tévedés” ellentéte. A szó a másik értelmében bizonyos dolgok ismeretére vonatkozik, mint azt alább látni fogjuk, ebben az értelemben ismerjük például az érzetadatainkat. Ahogy Russell megjegyzi, a különbség nagyjából a német „wissen” és „kennen” vagy a francia „savoir” és „connaître” kifejezések közti különbséggel analóg.¹¹ Az alábbiakban kizárólag a dolgokra vonatkozó tudásról lesz szó.

Russell szerint *ismeretségben* vagyunk mindazzal, „aminek közvetlenül, vagyis bármiféle következtetési folyamat vagy igazságok tudása nélkül tudatában vagyunk.”¹² Ezeknek a legtipikusabb példái a jelenségeket alkotó érzetadatok, de maga a jelenség nem. Egy adott asztal partikuláris színével ismeretségben állunk, de magával az asztallal nem. Az érzetadatokon kívül még más dolgokkal is ismeretségben állunk, például az emlékeinkkel, az olyan, introspektív jellegű tudással, hogy éppen tudatában vagyunk valaminek, az univerzálékkal,¹³ és saját Énünkkel is – bár ez utóbbit Russell csak valószínűségi jelleggel állapítja meg.¹⁴ Érdemes megjegyezni azt is, hogy minden megismerésünk erre a típusú tudásra épül.

Ezzel szemben a fizikai tárgyakat csak *leírás révén* ismerhetem meg, maga az asztal nem lehet ismeretség tárgya. Leírás alatt itt „az ilyen és ilyen” típusú határozott leírásokra kell gondolni, amelyek mindig csak egy elemet jelölnek ki a tárgyalási univerzumból. A megismerés e válfajában fokozatokat is megállapíthatunk arra nézve, hogy mennyire állunk távol az ismeretség révén szerzett tudástól: „van Bismarck azok számára, akik személyesen ismerték, azután olyanok számára, akik csak a történelemből tudnak róla, majd van a vasárlarcos ember és végül a leghosszabb életű ember.”¹⁵ Bármelyik fokozaton is álljon leírás révén szerzett tudásunk, annak mindig olyan alkotóelemekből kell összetevődnie, amelyekkel végső soron ismeretségben állunk.

Az, hogy magukkal a külső tárgyakkal miért nem tudok ismeretségben lenni, és miért csak leírás révén ismerhetem meg őket, Russell ítéletekkel kapcsolatos elmélete felől érthető meg. Russell szerint az ítéletek bizonyos viszonyok és dolgok között állnak fenn, amikor például azt mondom, hogy „X különbözik Y-től”, akkor az ítélet, amit ez az állítás kifejez, tartalmazni fogja X és Y tárgyakat valamint a különbözőség univerzáléját, ami egy viszony a két dolog közt. Ebből az következik, hogy ha egy tárgy nem létezik, akkor arról ítéletet sem alkothatunk, mert hiányozni fog egy összetevő.

Ennek a nézetnek azonban kellemetlen ismeretelméleti következményei vannak. Ha kételkedhetek egy ítélet tárgyának létezésében, akkor kételkednem kell magában az ítéletben is, hovatovább, ha tévedek egy adott tárgy létezésével kapcsolatban, akkor tévedek saját ítéletem létezésében. Ezt azonban Russell – teljes joggal – nem érezte plauzibilisnek. Olyasmi tehát nem lehet az ítéletek alkotóeleme, amiben kételkedhetünk, a fizikai tárgyak

⁹ Ezt a definíciót támasztja alá RUSSELL 1996. 21. oldalán felmerülő kérdés, amely azt firtatja, hogy amennyiben létezik anyag, az milyen természetű. Ha „fizikai tárgy” alatt Russell valóban *fizikai* tárgyakat értett volna, nem merülhetett volna fel a kérdés, hogy az akkor fizikai vagy szellemi természetű-e. Azt gondolom, egyértelműbb lett volna, ha Russell a „megfigyelőtől függetlenül létező” kifejezést használta volna erre a célra.

¹⁰ Lásd: RUSSELL 1996. 32–33.

¹¹ Vö. RUSSELL 1996. 53–54.

¹² RUSSELL 1996. 56.

¹³ Az univerzálék a későbbiek során fontos szerepet játszanak majd, és ezen a ponton joggal merülhet fel a kérdés, hogy hogyan kerülünk közvetlen ismeretségbe az univerzálékkal. Ennek kulcsa az, hogy Russell szerint az univerzálékot a számunkra közvetlenül adódó érzetadatokból absztraháljuk: „Amikor egy fehér foltot látunk, az első alkalommal az egyes folttal vagyunk ismeretségben; de ha sok fehér foltot látunk, könnyen megtanuljuk elvonatoztatni a valamennyiükben közös fehérséget. Amikor pedig ezt elsajátítjuk, akkor megtanulunk ismeretségbe kerülni a fehérséggel.” RUSSELL 1996. 112.

¹⁴ Vö. RUSSELL 1996. 58–62. Arról, hogyan vélekedett Russell az „én” jelentéséről és használatáról, jó összefoglalót nyújt magyarul: AMBRUS 2005.

¹⁵ RUSSELL 1996. 67–68.

viszont épp ilyen dolgok. Ezért nem tudok közvetlen ismeretségbe kerülni a külső dolgokkal, mivel ítéleteimnek sem lehetnek közvetlen tárgyai.¹⁶

Mielőtt folytatnánk az eddigi gondolatmenetet, érdemes lehet áttekinteni, hogy miben is áll a bevezetőben már említett leíráselmélet és névtézis lényege.

3. Russell leíráselmélete és névtézise mint ismeretelméleti következmény

A leíráselmélet arra a feltevésre támaszkodik, hogy a hétköznapi nyelvek felszíni grammatikája eltér a valódi logikai formájuktól. Amikor azt mondom, hogy „a jelenlegi francia király kopasz”, akkor látszólag egy szubjektum-predikátum szerkezetű kijelentést tettem, ahol is egy határozott leírás – „a jelenlegi francia király” – jelöli ki azt a tárgyat, amelyről valamit – azt, hogy ez a tárgy „kopasz” – állítottunk. Russell szerint azonban az ilyen és ehhez hasonló, határozott leírásokat tartalmazó állítások csak látszólag bírnak ezzel a formával: valójában nem tartalmaznak egyedi tárgyakat megjelölő határozott leírásokat, hanem logikai szerkezetük feltárása után kitűnik, hogy egy hármas általánosítással van dolgunk, amely a következőképpen néz ki:

(1) „van legalább egy x ami francia királykodik”, és

(2) „legfeljebb egy x van ami francia királykodik”, és

(3) „minden x ami francia királykodik az kopasz”.

Mindhárom tagmondat igazsága szükséges és elégséges feltétel ahhoz, hogy a kiinduló hétköznapi nyelvi kijelentésünk igaz legyen. Vegyük észre, hogy a feltárt szerkezet már csak univerzálékot jelölő kifejezéseket tartalmaz – pontosabban a *francia királynak levés* tulajdonságát nevezzük meg, ami egy univerzálé, és amiről azt állítjuk, hogy csak egyetlen dologra alkalmazható –, egyedi dolgot megjelölő határozott leírással már nem találkozunk, az „semmitvé foszlik az elemzésben”. Nyelvfilozófiai szempontból nézve Russell egy sor problémát kezelni tudott ezzel a megoldással: a nemlétezők látszólagos referenciájának problémáját, a negatív egzisztenciális állítások problémáját, a Frege-rejtvényt és a behelyettesítés problémáját a referenciálisan homályos (intenzionális) kontextusokban.¹⁷

A névtézis voltaképpen a leíráselmélet általánosítása azokra a mondatokra, amelyek nem határozott leírással, hanem tulajdonnévvel jelölik ki tárgyukat. Russell szerint a tulajdonnevek ugyanis álcázott határozott leírások: az „Arisztotelész” név ekvivalens a „Nagy Sándor nevelője” határozott leírással (a példa kedvéért tegyük fel, hogy Nagy Sándornak csak egyetlen nevelője volt).¹⁸ Ebből az következik, hogy a tulajdonnevek szintén nem referáló kifejezések, Russell valójában csak három terminust tekintett ténylegesen denotáló kifejezésnek, amelyeket *genuin tulajdonneveknek* nevez és közvetlenül referálnak tárgyukra: az „ez”, „az” és az „én”.

Az ítéletekkel kapcsolatban felmerült probléma tükrében látható, miért is előnyös Russell számára, ha feltételezi, hogy a szinguláris terminusok valójában nem referáló kifejezések, leszámítva a genuin tulajdonneveket. A leíráselmélet alapján a tárgyakra referáló mondatok, amelyek olyan tárgyakra referálnának, amelyekkel nem állunk ismeretségben, valójában univerzálékra referálnak, ezekkel pedig közvetlen ismeretségben vagyunk; a névtézis pedig lehetővé teszi, hogy szinte minden mondatra kiterjesszük ezt a felfogást. Az ítéleteink nagyrésze tehát univerzálékból és a köztük lévő viszonyokból épül fel, ami azért szerencsés, mert ezek létezésében nem kételkedhetek és nem is tévedhetek velük kapcsolatban, éppen a közvetlen ismeretség miatt.¹⁹

A genuin tulajdonnevekkel kapcsolatban természetesen más a helyzet, mivel ezek közvetlenül referálnak egy adott dologra – problémába azonban itt sem ütközünk. Ahogy Russell fogalmaz:

legyen adva egy Bismarckról szóló állítás. Feltételezve, hogy létezik önmagunkkal való közvetlen ismeretség, maga Bismarck is használhatta volna saját nevét arra, hogy közvetlenül jelölje azt a személyt, akivel ismeretségben van. Ebben az esetben, ha önmagáról ítéletet hozna, maga is alkotóeleme volna ennek az ítéletnek. Olyan, közvetlen használattal állunk itt szemben, amelybe a

¹⁶ Vö. FARKAS 2005. 55–56.

¹⁷ Ezekről a problémákról jó összefoglalót nyújt például LYCAN 2008. Magyarul: FARKAS – KELEMEN 2002. Nem mindenki gondolta azonban azt, hogy Russellnek igaza van: filozófiatörténeti szempontból legfontosabb kritikusa STRAWSON 1985.

¹⁸ Ez azt is jelenti, hogy a „tulajdonnevek” szemantikai tartalma a határozott leírás, az ilyen álláspontot deskriptivista jelentéselméletnek nevezzük. Ilyet képvisel például a hagyományos interpretáció szerint FREGE 2000 és SEARLE 1958 is. KRIPKE 2007 hatékonyan érvel az álláspont ellen, manapság a legtöbb nyelvfilozófus azt gondolja, hogy a tulajdonnevek deskriptivista jelentéselmélete többé már nem tartható fenn. Vö. ZVOLENSZKY 2007.

¹⁹ A gyanakvó olvasó talán érezhet itt némi feszültséget, hiszen a 2. részben arról volt szó, hogy az ítélet tartalmazza magát a dolgot ami az adott ítélet tárgya, most pedig arról, hogy csak univerzálékot tartalmaz. Optimális esetben valóban maga a dolog szerepel az ítéletben, de ne feledjük, hogy legtöbb ítéletünk olyasvalamiről szól, amivel nem vagyunk ismeretségben. Ilyenkor kerülnek be az ítéletbe ezek az általános kifejezések, amelyek közvetett módon írják le nekünk magát a dolgot. Vö. RUSSELL 1996. 68–69.

tulajdonnév mindig is kívánczik: azzal az esettel, amikor nem egy bizonyos tárgy leírását, hanem egyszerűen magát a dolgot képviseli.²⁰

Ennek az idézetnek két fontos tanulsága van. Először is, azért nem merül fel az ítéletekkel kapcsolatos probléma, mert Bismarck amikor saját magára használja a nevét, közvetlen ismeretségben van önmagával. Másodszor pedig, Russell maga is látja, hogy a tulajdonnevekkel szándékaink szerint közvetlenül a dolgot szeretnénk megjelölni, nem pedig csak a tárgy általános leírását rövidítenénk velük. Ez azonban lehetetlen, és éppen a 2. részben ismertetett distinkció miatt az: Bismarckról még azok is, akik személyesen ismerték, nem rendelkeztek közvetlen tudással, csak testének egyes érzetadatait ismerhették közvetlenül. Ezt a gondolatot fogalmazza meg a következő passzus is:

úgy tűnik, hogy amikor egy kizárólagos leírás révén ismert dologról állítunk valamit, állításunkat gyakran nem tényleges leíráshoz kívánjuk megtenni, hanem azt szeretnénk, hogy a leírt dolog valójáról szóljon. Vagyis amikor Bismarckról mondunk valamit, szeretnénk azt az ítéletet kimondani, amelyet csak maga Bismarck mondhat ki, tudniillik azt az ítéletet, amelynek ő maga is alkotórésze. Ez az igyekezetünk szükségképpen kudarcra ítéltetett, mivel a valóságos Bismarck ismeretlen a számunkra.²¹

Most már elégséges ismerettel rendelkezünk a konklúzió megfogalmazásához, miszerint a russelli névtézis – és így a leíráselmélet is – két pilléren áll, melyek egymástól elkülöníthetők: (1) egyrészt Russell egy sor technikai-nyelvfilozófiai problémát kezelni tud a módszerrel, melyekre már fentebb utaltam. Ez önmagában igen szép teljesítmény, emellett azonban (2) a névtézis – és így a leíráselmélet is – Russell ismeretelméleti álláspontjának következményeként is felfogható, megismeréssel kapcsolatos nézetei egybevágóan nyelvfilozófiai meglátásaival, ez pedig egyáltalán nem triviális.²²

Befejezésül kitekintve a kortárs nyelvfilozófiai diskurzusokba, azt látjuk, hogy Russell elméletét ebben a formában már nem nagyon képviseli senki, ám annak szelleme mégis tovább él. A legtöbben elutasítják azt a feltevést, hogy magukra a dolgokra nem tudunk a határozott leírásokkal és a tulajdonnevekkel referálni. Az ítéletekkel kapcsolatos meglátásai azonban a ma is népszerű, úgynevezett neo-russelliánus elméletben megjelennek: sokan vannak, akik úgy gondolják, hogy az ítéleteknek lényegi alkotóeleme az a dolog, amit a mondatban szereplő tulajdonnév jelöl. A neo-russelliánusok azonban tagadják azt, hogy a dolgokat nem ragadhatjuk meg nevekkkel: amikor a „Bismarck” nevet használjuk, akkor igenis sikeresen referáltunk egy adott dologra.²³

4. Összefoglalás

Dolgozatomban igyekeztem megmutatni, hogy Russell névtézise és leíráselmélete, nyelvfilozófiai hozzáadékaiktól eltekintve, önmagában motiválható abban az ismeretelméleti keretben, amelyet Russell *A filozófia alapproblémáiban* is felvázol. A vizsgálódás során ennek a kapcsolatnak a kimutatására szorítkoztam az elméletek racionális rekonstrukciójával, nem vizsgálva például olyan esetleges filozófiatörténeti tényeket, hogy Russell maga melyik elméletet dolgozta ki előbb és hogy mik voltak saját céljai vagy motivációi ezekkel. Ehhez először Russell ismeretelméletét rekonstruáltam; az 1. részben a jelenség és valóság megkülönböztetéséről volt szó, miszerint számunkra sosem adódnak közvetlenül maguk a dolgok, amik közvetlenül adódnak azok a dolgok által bennünk keltett érzetadatok. A 2. részben bevezettem a tudás ismertség révén és tudás leírás révén megkülönböztetést, arra vonatkozóan, hogy ismeretségben csak érzetadatainkkal és saját magunkkal lehetünk (Russell még kiemelt pár dolgot, ám ez jelenlegi céljainkból nem releváns), a dolgokról magunkról csak közvetett tudásunk lehet, leírás révén. Ezután bemutattam Russell ítéletekkel kapcsolatos nézeteit, miszerint az ítéleteinknek tartalmazniuk kell a dolgokat, amik az ítélet tárgyai, az univerzálékat. Az univerzálékkal ugyan ismeretségben vagyunk, de az esetek legnagyobb részében a dologgal, amiről állítok valamit, nem vagyunk ismeretségben, ez pedig a következő problémához vezet: végső soron az ítéletek csak olyasmiket tartalmazhatnak, amivel ismeretségben vagyunk. Ezt Russell úgy oldja meg, hogy az ítéleteket kifejező mondatainkban szereplő szinguláris terminusok valójában nem referálnak magára a dologra, csak olyan

²⁰ RUSSELL 1996. 64–65.

²¹ RUSSELL 1996. 67.

²² Azt gondolom, mindig figyelemre méltó, amikor látszólag egymástól elkülönült területek összefonódnak. KRIPKE 2007 még szemléletesebb példát nyújt erre, ahol Kripke végig a nyelvfilozófia, a metafizika és az elmefilozófia határain folytatja vizsgálódásait, különös tekintettel a harmadik előadásra. A negatív egzisztenciális állítások kapcsán pedig KRIPKE 2013 a merev jelölők tézisből egészen meredek metafizikai következményekhez jut el, miszerint minden dolognak léteznie kell, amit egyáltalán megnevezhetünk. Egy ilyen álláspont nyilvánvalóan ellentétes a russelli paradigmával, ám területi korlátok miatt összevetésre itt nincs mód. KRIPKE 2013 magyar nyelvű elemzéséhez lásd: DOMBROVSZKI 2015.

²³ A neo-russelliánus elméletéről magyar nyelven ír TUBOLY 2017.

univerzálékra, amikkel közvetlen ismeretségben vagyunk és ezek utalnak közvetetten a dologra magára, ahogy azt a 3. részben láttuk. Ezzel a manőverrel voltaképpen megkerülhetjük magát a kiinduló problémát.

Irodalomjegyzék

AMBRUS 2005 = AMBRUS Gergely: Russell az „én” jelentéséről és az Én azonosításáról. *Világosság* 2005/12. 43–52.

DOMBROVSZKI 2015 = DOMBROVSZKI Áron 2015: Referálnak-e a fiktív nevek? Kripke és Salmon a negatív egzisztenciális állításokról. *Elpis* 2015/15. 77–94.

FARKAS ÷ KELEMEN 2002 = FARKAS Katalin – KELEMEN János: Nyelvfilozófia. Áron Kiadó, Budapest, 2002.

FARKAS 2005 = FARKAS Katalin: Ismeretség és leírás. *Világosság* 2005/12: 53–60.

FREGE 2000 = FREGE, Gottlob: Jelentés és jelöllet. In Gottlob Frege: Logikai vizsgálódások. Osiris Kiadó, Budapest, 2000. 118–147.

HUORANSZKI 2005 = HUORANSZKI Ferenc: Russell leírásmélete mint metafizika. *Világosság* 2005/12. 73–81.

KRIPKE 2007 = KRIPKE, Saul: Megnevezés és szükségszerűség. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2007.

KRIPKE 2013 = KRIPKE, Saul: Reference and Existence. The John Locke Lectures. Oxford University Press, New York, 2013.

LYCAN 2008 = LYCAN, William G.: Philosophy of Language. A Contemporary Introduction. Routledge, New York, 2008.

RUSSELL 1976 = RUSSELL, Bertrand: Tudás ismeretség és tudás leírás révén. In Bertrand Russell: Miszticizmus és logika. Magyar Helikon, Budapest, 1976. 339–377.

RUSSELL 1996 = RUSSELL, Bertrand: A filozófia alapproblémái. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1996.

RUSSELL 2005 = RUSSELL, Bertrand: A denotálásról. *Világosság* 2005/12. 5–16.

SEARLE 1958 = SEARLE, John: Proper names. *Mind* 1958/67. 166–173.

STRAWSON 1985 = STRAWSON, Peter F.: A referálásról. In Irving M. Copi – James A. Gould (szerk.): Kortárs-tanulmányok a logikaelmélet kérdéseiről. Gondolat Kiadó, Budapest, 1985. 167–206.

TUBOLY 2017 = TUBOLY Ádám Tamás: Advocatus diaboli. Quine és a modális logika. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2017.

ZVOLENSZKY 2007 = ZVOLENSZKY Zsófia: Megnevezés és szükségszerűség négy évtized távlatában. In Saul Kripke: Megnevezés és szükségszerűség. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2007. 151–221.